

Məsələnin qoyuluşu: Xıdır Nəbi bayramı etnokulturoloji baxımdan cəmiyyəti, kollektivi bütövlükdə əhatə edir. Bayramı keçirməkdə kasıblara kömək edilməsi bayramın konsepsiyasından irəli gəlir. Xıdır Nəbi bayramı el-obada, cəmiyyət daxilində sosial-mənəvi harmoniya yaradılmasına xidmət edən mexanizmdir. İnanca görə, bu mexanizmin işləməsinə elə Xıdır Nəbinin özü nəzarət edir. Bayramın sosial-fəlsəfi normalarını pozanlara Xıdır Nəbi cəza verir: onların evindən, yurdundan xeyir-bərəkəti kəsir. Bu, Xıdır Nəbinin sosial-mənəvi tarazlığın balanslaşdırıcısı rolunu oynadığını da göstərir. Xıdır Nəbi mərasimlərində Xıdır-Xızır və İlyas kulturları bir-birinə qovuşmuş haldadır.

Xıdır Nəbi mərasimlərinə aid ayinlərdə magiyadan istifadə müşahidə olunur. Bu, xüsusilə qovut payına, o cümlədən onun üstünə basdırılan və şam kimi istifadə olunan alma çubuqlarına aiddir.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd Xıdır Nəbi bayramında magiya və Xızır-İlyas paralelizmi məsələlərini araşdırmaqdır.

Sakir ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
albaliyevshakir@gmail.com

miş və oynamaqdadır. Magiya - erkən din formalarından tutmuş son mərhələlərə qədər istənilən dinin ən əhəmiyyətli və üzvi təki hissələrindən biridir" [9, s. 404]. Göründüyü kimi, magiya ilə din bir-birindən ayrılmazdır. Xıdır Nəbinin də dini görüşlərlə üzvi şəkildə qaynaq-qarışdığına nəzər alsaq, "Xıdır Nəbi" mərasimində magik aktların yer alması təbiidir.

E.Taylor yazır: "Əgər qısa şəkildə desək, magiyanın tarixdəki yeri belədir: o, öz əsas prinsipinə görə məlum sivilizasiyaların ən aşağı pilləsinə aiddir. Magiya dünyanın əqli inkişafında çox az rol oynamış ibtidai cəmiyyətlərində indi də bütün gücü ilə qorunmaqdadır. Onu bu səviyyədən başlamaqla daha yüksək səviyyələrdə müşahidə etmək mümkündür: Belə ki, vəhşilərin əksər üsul və vərdisləri əhəmiyyətli dəyişiklik olmadan öz yerini qorumaqda davam edir. Zamanla yeni üsullar meydana çıxmış və köhnə ilə yeninin bu qarışığı ən yeni mədəni xalqlarda qorunub qalmışdır. Lakin həmin əsrlər ərzində qabaqcıl cəmiyyətlər öz rəylərində kətdikcə daha çox təcürbi yoxlamalara əsaslandıqca bu sirli fəaliyyət sadə mədəni qalıqlar səviyyəsinə düşdü və biz onu müasir dövrdə əsasən elə bu şəkildə də aşkar edirik" [8, s. 92].

Alimin fikrindən iki əsas nəticə hasil olur: a) Magiya mədəniyyətin ilkin başlanğıc adlandırma biləcəyimiz dövrünə aiddir; b) Magiya ənənəvi mədəniyyətin bütün növlərində özünü göstərir.

Bundan əlavə magiyanın bütün mahiyyəti etibarilə bir ritual hadisəsi olduğunu da nəzər alsaq, onun Xıdır Nəbi ilə bağlı ayində özünü göstərməsi tamamilə təbiidir. İrəlində "qovut" ayinin təhlili zamanı görəcəyimiz kimi, həmin ayində magiya özünün əsas əlamətləri açıq şəkildə təzahür edir.

C.C.Frezer: "Magik düşüncə iki prinsipə əsaslanır. Onlardan birincisində deyilir: oxşarlıq oxşarlığı yaradır, yaxud nəticə öz səbəbinə oxşayır. İkinci prinsipə görə, bir dəfə bir-birinə toxunan əş-

"Xıdır Nəbi" mərasimi gecəsindəki "qovut" ayininə K.Q.Yunqun yanaşması kontekstində nəzər salaraq görürük ki, buradakı magik akt Xıdır Nəbinin bərəkət gücündən istifadə etmək, ona pay verməklə rəhmət gətirmək cəhdidir.

Deyilən fikirlər işığında alma çubuqları ilə bağlı qovut mərasiminin ritual-mifoloji semantikasını aydınlaşdırmağa çalışaq:

1. Yaş alma çubuqları bitki və bərəkət kultu ilə bağlıdır. Burada da "paya-pay" mexanizmi işləyir. Çubuqların Xıdır Nəbi üçün qoyulmuş qovut payına əlavə edilməsi onların da qovut kimi Xıdır Nəbiyə pay verilməsini göstərir. Xıdır Nəbi qovutdan öz payını götürüb, yerdə qalan qovuta əl basır, onu bərəkət enerjisi ilə yükləyir. Qovut undan hazırlanır. Xıdır Nəbinin qovuta bərəkət verməsi insanların əkin-biçininə bərəkət verməsi deməkdir. Bu baxımdan, Xıdır alma çubuqlarının vasitəsilə də insanların bağ-bağatına bərəkət verir.

2. Çubuqların ucuna yağlı pambıq sarınırlar qoyulması xüsusi magik ayindir. Burada od kultunun izi var. Əkin-biçinin, bağ-bağatın dirçəlməsi üçün odistilik lazımdır. Bu da iki mənadan soraq verir: a) İnsanlar Xıdırından od ocaqlarına bərəkət istəyirlər; b) İnsanlar yazın istiliyinin gəlməsini istəyirlər.

3. Xıdır ilə bağlı qovut ayini eyni zamanda magik ayindir. Burada qeyd olunduğu kimi, əsasən təmas prinsipi özünü göstərir. İnsanlar Xıdır Nəbi gecəsində onunla birbaşa təmasa girə bilmirlər. Xıdır ilə görüşdə təmasa, ünsiyyətə insanların özləri yox, onların təmsil edən əşyalar girir. Yəni alma çubuqları, qovut insanların əkin-biçinini təmsil etdiyi kimi, eyni zamanda onların özlərini də təmsil edir. Çünki bu əşyaları insanlar öz əlləri ilə hazırlayırlar. Bu baxımdan, həmin əşyalar metonimiya yolu ilə insanların özlərini də təmsil edir. Xıdır Nəbinin qovuta ya əlini basması, ya da qamçısı ilə toxunması da metonimiyadır. İnsan qovutu əli ilə hazırladığı kimi, Xıdır Nəbi də qovuta əl basır. Beləliklə,

Xıdır Nəbi ilə bağlı digər mərasim hərəkətlərində də magiya müşahidə olunur. Məsələn, B.Abdulla və T.Babayev Xıdır Nəbi axşamı (yaxud gecəsi) mərasiminin adətləri ilə bağlı yazırlar: "Xıdır gecəsi"nin səhəri axşamdan (uşaqlar tərəfindən pay toplama mərasimində müxtəlif evlərdən - Ş.A.) yığılmış unu, südü bir də yağlı bir yerə cəm eləyib xəmir yoğurur, böyük kömbələr düzəldib hər birinin də içində bir qırmızı muncuq qoyurlar. Kömbələr bişdikdən sonra onları parça-parça cavan-çomrul arasında bölürlər. Muncuq kimin bəxtinə çıxsa, həmin adam istəyinə çatacaq" [5, s. 103].

Burada kömbənin arasına muncuq qoyulması sırf magik davranış aktıdır. Təhlil nəticəsində aşağıdakı qənaətlərə gəlmək mümkündür: a) "Xıdır payı" mərasimində uşaqların Xıdır Nəbinin adına topladığı (qəbul etdikləri) un, süd, yağ payları özündə Xıdırın bərəkətini daşıyır. b) Kömbənin içində qoyulmuş muncuq kömbədəki bütün bərəkəti özünə çəkərək, magik enerjiyə malik əşyaya çevrilir. c) Muncuqlu kökə parçasını tapan insan artıq həmin magik əşyanın sahibinə çevrilir və o, Xıdırın muncuğa konsentrasiya olunmuş magik bərəkət enerjisinə sahiblənir.

"Xıdır Nəbi" mərasimlərindəki istər muncuq, istərsə də alma çubuqları, göründüyü kimi, magik gücə malik sehrlə əşyalardır. Bunların magik funksiyasına folklorda çox rast gəlinir. R.Əliyev yazır: "Qədim insanlar şər ruhlardan qorunmaq üçün müqəddəs saydıqları əşyadan istifadə edirlər. Fetişizmdə əsas olan fetişin sehrlə gücə malik olmasıdır. Folklor mətnlərində fetiş kimi istifadə olunan əşyalar içində top puz, muncuq, papaq, üzük, kassa, çubuq, süfrə və s. qəhrəmana düşməyə qalib gəlmək üçün lazımlıdır" [3, s. 36].

Kömbənin içindəki muncuq magik əşya kimi Xıdır verdiyi bərəkəti özündə daşıyır. "Xıdır Nəbi" mərasimində bu bərəkətin necə reallaşacağı muncuğu tapan adamın arzusundan asılıdır. Ancaq

Xıdır Nəbi bayramında magiya və Xızır-İlyas paralelizmi

B.Abdulla və T.Babayev yazırlar ki, "Azərbaycanın bəzi yerlərində "Xıdır Nəbi" mərasimi keçirilən vaxtdan bir gün qabaq bağ-bağçadan uşaqlar alma çubuqları qırıb evə gətirirlər. Bu çubuqların uclarına pambıq sarınıb yağ sürtülür. Həmin çubuqların hərəsi bir niyyət üçündür: yurdun abadlığı, ailənin sağlamlığı, bağ-bostanda barın çoxluğu, mal-qaranın artması, toy-düyün və s. Çubuqlar qovutun üstündə şam kimi yandırılır. Sübhəcən evdəkilərdən bir kimsə qovuta toxunmamalıdır. Etriqada görə, əvvəlcə Xıdır boz atı ilə gəlib qovutdan payını götürməlidir. Belə olduqda evə bolluq gəlir. Yalnız bundan sonra düşümlü sayılan bu qovutdan ailənin bütün üzvləri yeməlidir" [5, s. 101-102].

"Xıdır Nəbi" mərasimi gecəsində icra olunan bu qovut ayini ritual-mifoloji baxımdan mürəkkəb mənə sistemə malikdir. Burada inam, inanc, ayin və magiya bir-biri ilə qovuşaraq vahid sistem yaratmışdır. Alma çubuqlarının niyyət tutularaq şam kimi qovutun üstündə yandırılması magik davranışdır. Alma çubuqları və onlara niyyət tutulması sırf magik prosesdir.

Magiyanın bəşər düşüncəsi tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, əslində, magiya, insan düşüncəsinin, həyatının ən qədim dövrünə aiddir və o, ənənəvi mədəniyyətin bütün tarixi boyunca bu və ya digər şəkildə özünü göstərməkdə davam edir. S.A.Tokarev yazır: "Din tarixində magik mərasim və təsəvvürlər yüksək dərəcədə əhəmiyyətli rol oynaya-

yalar birbaşa ünsiyyətdən sonra uzaqdan uzağa da qarşılıqlı təsiri davam etdirirlər. Birinci prinsip bənzəmə (oxşamaq), ikincisi isə təmas, yaxud yoluxma qanunu adlanır. Maq birinci prinsipə, yəni oxşarlıq qanununa əsasən belə bir qərar gəlir ki, o bir şeyi təqlid etməklə hər bir arzu edilən hərəkəti həyata keçirə bilər. O, ikinci prinsip əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, onun əşyalar vasitəsilə etdikləri nə vaxtsa həmin əşyalara toxunmuş, onlarla bədəninə hansı hissəsi ilə təmas olmuş şəxslərə də təsir edir. Bu oxşatmaq qanununa əsaslanan cadugər üsullarını homeopatik, yaxud təqlidi magiya adlandırmaq olar. Təmas, yaxud yoluxma qanununa əsaslanan cadugər üsulları isə kontagioz magiya adlanır" [10, s. 19].

Magiyanın bu iki prinsipindən (bənzəmə və təmas etmək) "qovut" ayininə nəzər saldıqda görürük ki, burada daha çox təmas prinsipi özünü göstərir. Çubuqların hərəsi bir niyyəti təmsil edir; Xıdır qovutdan öz payını götürərək qovutla təmasda olur və bununla da Xıdır Nəbinin bərəkəti magik təmas yolu ilə qovuta, onun üstündəki niyyət çubuqlarına ötürülür.

Karl Qustav Yunq haqqında oçerkdə deyilir: "Yunq görə, magiya istifadə etmə, rəhmət gətirmək, ya da dağıtmaq məqsədi ilə qeyri-şüəri (təhtəşüəri) güclərə mane olmaq, yaxud yardım etmək cəhdidir. Bu yolla onların ya məhvedici gücü durdurulur, ya da həmin güclə birləşməyə nail olunur" [7, s. 82].

qovut magik əşya kimi insanla Xıdırı təmas yolu ilə özündə qovuşdurur və Xıdırın qovuta verdiyi bərəkət enerjisi səhəri gün qovutdan dadanlara keçir.

4. Təmas vasitəsilə Xıdır Nəbidən insanlara, onların əkin-biçininə, həyə-bacalarına, mal-davarlarına ötürülən magik enerjinin adı bərəkətdir. B.Abdulla və T.Babayevin yazdıqları kimi: "Xıdır gecəsi"ndə, inama görə, Xıdır peyğəmbər (Xıdır Nəbi) atını minib xəlvətə hər yanı gəzir. Onun adına ayrılmış paylara gızlıncə əl toxundurur ki, həmin nemətlərin bərəkəti artıq olcun. "Xıdır gecələri"ndə axşamdan səhər açılana qədər külək əsər. Deyərlər ki, Xıdır Nəbi, atını çapıb bərəkət paylaya-paylaya gedir, əsən külək də onun bədöy atının yelidir" [5, s. 103].

Burada iki cəhət özünü göstərir: Birincisi, "paya-pay" mexanizmi: insanlar Xıdırı pay qoyduqları kimi, o da insanlara pay paylayır.

İkincisi, onun insanlara payladığı payın adı bərəkətdir.

Xıdır Nəbi ilə bağlı mərasimlərə, miflərə, adət-ənənələr nəzər saldıqda biz hər yerdə "Bərəkət" konseptini müşahidə edirik. Bu cəhətdən bərəkət - Xıdırın insanlara bəxş etdiyi gücün, qüvvənin, magik enerjinin ümumi adıdır. Bərəkət hər bir sahə üzrə konkret təzahürlərə malikdir və bütün hallarda məhsuldarlığa xidmət edir. Məsələn, əkinə verilən bərəkət, meyvələrə verilən bərəkət, uşaq doğan analara verilən bərəkət və s.

"Göy muncuq" adlı Azərbaycan nağılında qızın udduğu muncuqdan uşaq doğdu. İşdən qayıdacaq qardaşları üçün yemək hazırlayan bacı arıtladığı düyünün içində tapdığı muncuğu təsadüfən uduur. Qız daha sonra uşağa qalır. Qardaşları onun namussuzluq etdiyini düşünüb qəzəblənir və onu öldürmək istəyirlər. Qızı öldürməyi balaca qardaşa həvalə edirlər. Qız qardaşına işini əslini belə xəbər verir: "Qardaş, mənim günahıma batıb, nahaq qan eləmə. Mən heç bir kişi xaylağı görməmişəm. Düyü arıtdıydım, bir göy muncuq tapdım, ağzıma atmışdım, bilmədim uddum. Hər nə oldusa, o göy muncuq oldu" [1, s. 225].

Göründüyü kimi, qızın udduğu göy muncuq kişi başlanğıcını təmsil edir, yəni özündə kişi cinsi enerjisini (bərəkətini) daşıyır. Göy muncuq bir əşya olsa da, magik əşyadır, yəni kişi rolunu oynayır. Təsədüfi deyildir ki, bir müddətdən sonra qızın uşağı olur və ona Göy Muncuq adını verirlər [1, s. 226].

Bizcə, Xıdır Nəbi üçün qoyulmuş qovuta basdırılmış alma çubuqları da eyni magik enerjiyə malikdir, yəni kişi başlanğıcını, Xıdırın dövləndirici funksiyasını ifadə edir. Yada salaq ki, nağıllarda bir sıra qəhrəmanlar pay verən dərvişlərin onların valideynlərinə yedirdikləri almadan doğulurlar. Bu halda alma kişi başlanğıcını, dərvişin dövləndirici gücünü (bərəkətini) daşıyır.

(Davamı var)